

Kültür ve İletişim

culture&communication

Yıl: 25 Sayı: 50 (Year: 25 Issue: 50)

Eylül 2022- Mart 2023 (September 2022-March 2023)

E-ISSN: 2149-9098

2022, 25(2): 293-318

DOI: 10.18691/kulturveiletisim.1119169

****İnceleme makalesi****

İnternet ve “Post-truth” İlişkisinin Sosyal Bağlamları: Anti-determinist Bir Yaklaşım*

Onurhan Demirkol**

Öz

Tesich “post-truth” kavramını ilk kez kullandığı 1992 tarihli makalesinde, gerçeklere erişmenin toplum açısından artık bir öneminin kalmadığına yönelik politik bir eleştiri geliştirir: Hakikatin önemsizleşmesi, ABD’deki despotik yönetim biçimi karşısında toplumsal iradenin boşa çıkmasına dayalıdır. Kavram bu bağlamda, bilginin üretiminden çok tüketim sürecini vurgular ve bireyin, belirlenmişlikleri doğrultusunda gerçekliği yeniden inşa etme ihtiyacına işaret eden eleştirel bir zemin oluşturur. Ancak 2016 yılında ABD seçimleri ve Brexit sürecine bağlı olarak gündeme geliş koşulları, kavramın sosyal medyayla doğrudan ilişkilendirilmesine neden olmuş, bu durum da post-truth çalışmalarında internetin etkisini teknolojik bir belirlenimcilik çerçevesinde değerlendirme eğilimi oluşturmuştur. Manipülatif bilgi ekolojisinde internetin rolü yadsınamaz olsa da, “post-truth” kavramının tek yönlü bir belirlenim kapsamında ele alınması, özündeki eleştirel bağlamları görünmez kılmaktadır. Bu makale, internetin manipülatif bilgi ekolojisiyle olan ilişkisini sosyal boyutları içinde ele almakta ve “post-truth” kavramının gösterdiği eleştirel bağlam içinde irdelemektedir. Bu amaçla, internetteki sosyalleşme biçimleriyle toplumsal koşullar arasındaki ilişki incelenmiş, “mahalle baskısı” ve “susunluk sarmalı” gibi sosyolojik temelli kavramların dijital ortamdaki karşılıkları araştırılmıştır. Böylece, post-truth ve internet arasındaki ilişkinin teknolojik belirlenimci bir doğrultuda ele alınmasının önüne geçebilmek ve bu kapsamda yapılacak çalışmalar için bu ilişkiyi, kavramın özünü koruyacak biçimde karşılıklı olarak kurabilmek amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Post-truth, sosyal medya, dijital mahalle baskısı, dijital susunluk sarmalı.

* Geliş tarihi: 20/05/2022. Kabul tarihi: 15/08/2022

** Bağımsız Araştırmacı, Dr.

Orcid no: 0000-0002-2451-2794, donurh@yahoo.com

“Review Article”

Social Contexts of the Relationship Between the Internet and the “Post-truth”: An Anti-deterministic Approach*

Onurhan Demirkol**

Abstract

In his 1992 article, in which he used the concept of “post-truth” for the first time, Tesich developed a political critique that accessing the truth no longer matters for society: The fact that the truth has lost its importance is based on the weakening of the social will in the face of the despotic form of government in the USA. In this context, the concept creates a critical ground that emphasizes the consumption process rather than the production of knowledge and points to the individual's need to reconstruct reality in line with his/her determinations. However, the conditions that came to the agenda due to the US elections and the Brexit process in 2016 caused the “post-truth” to be directly associated with social media. This situation has created a tendency to evaluate Internet platforms' impact within the technological determinism framework in post-truth studies. Although the role of the Internet in manipulative information ecology is undeniable, considering the concept of “post-truth” within the scope of a one-way determination makes the critical contexts at the core of the concept invisible. This article discusses the relationship between the forms of socialization on the Internet and manipulation in their social context. For this purpose, the relationship between the forms of socialization on the Internet and social conditions was examined, and the digital counterparts of sociologically based concepts such as “neighborhood pressure” and “spiral of silence” were investigated. Thus, it is aimed to prevent the technological deterministic interpretation of the relationship between post-truth and the Internet, and to establish this relationship mutually in a way that preserves the essence of the concept.

Keywords: Post-truth, social media, digital neighborhood pressure, digital spiral of silence

* Received: 20/05/2022. Accepted: 15/08/2022

**Independent Researcher

Orcid no: 0000-0002-2451-2794, donurh@yahoo.com

İnternet ve “Post-truth” İlişkisinin Sosyal Bağlamları: Anti-determinist Bir Yaklaşım¹

Giriş

“Post-truth” kapsamında yapılan akademik çalışmalar, özellikle Oxford Sözlükleri tarafından “yılın kelimesi” seçildiği 2016 yılından sonra, Türkçe literatürde de yoğunlaşmaya başlamıştır. Ancak ele alınış biçimleri takip edildiğinde, kavramın anlamı ve bağlamı üzerinde büyük bir ihtilaf olduğu göze çarpar. Çoğunlukla liberal çalışmalarda “post-truth” kavramı, özellikle dijital çağ ile bağdaştırılarak, bilginin kontrol edilemezliğine, doğrulama mekanizmalarının yetersizliğine ve dolayısıyla “yalanın hakimiyetine” atıfla ele alınmaktadır (bkz. Saquete vd., 2019; Barzilai ve Chinn, 2020; Brashier ve Scacte, 2020; Losifidis ve Nicoli, 2019; Karagöz, 2018; Şimşek, 2018). Post-truth çağı, iletişim araçlarındaki dijitalleşmenin bir sonucu olarak gören Ralph Keyes’in yaklaşımı, kavramın teknolojik determinist bir bağlamda değerlendirilmesinin temel dayanaklarından birini oluşturur. Keyes, “Hakikat Sonrası Çağ” (The Post-Truth Era, [2004] 2017) adlı kitabında, postmodernizmin özneliği kutsayan anlayışını hedef alır ve hakikatin görelî bir niteliğe bürünmesini, onun hasara uğramasının temel nedeni olarak vurgular. Ancak Keyes’in eleştirileri, modernist bir çerçevede şekillenir ve teknolojinin yarattığı kontrolsüzlüğe dönük karamsar bir yaklaşımı vardır. Keyes’in, gelişiminin henüz başında internet platformlarına dönük eleştirileri, merkezlesizleştirme ve denetimsizlik gibi nitelikler üzerine yoğunlaşır: İnternetin anonim yapısı, hakikate hasara uğratan temel unsurdur (Keyes, [2004] 2017, 264-266).

Ancak kavramı, otantik anlamındaki bağlamlarıyla ele alan ve “yalanın tüketim koşullarını” belirleyen sosyal dinamikleri hesaba katan yaklaşımlarda, bireyin toplumsal gerçeklikler karşısındaki öznel belirlenmişlikleri ön plana çıkar. Bu yaklaşımlarda post-truth, kavramın yaratıcısı Steve Tesich’in (1992) vurguladığı biçimiyle, neoliberal dönemde oluşan açmazlara ve otoriterleşme karşısında toplumsal iradenin zayıflamasına odaklanan, insanın bilgi karşısında edilgen bir konuma gerilemesini, bilime olan güven kaybını, toplumsal kutuplaşmaları ve bilgi-hakikat ilişkisinin kurulamıyor olmasını içeren eleştirel bir boyut kazanır (bkz.;

¹Bu makale, 2021 yılında kabul edilmiş olan *Manipülatif Bilgilerin Tüketim Sürecinin, Post-truth Zeminde İncelenmesi: Suriyeli Göçmenler Örneği* adlı, yayımlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

McCright vd., 2016; Davis, 2017; Lewandowsky vd., 2017; Harsin, 2018). Bu yaklaşım farklılığı, liberal/eleştirel paradigma farklılaşmasına işaret etmekte, ancak bunun da ötesinde, kavramın otantik anlamına ve işaret ettiği toplumsal koşullara ilişkin, doğrudan bir anlam kaymasını da göstermektedir. Kavramın yorumlanışındaki bu farklılaşma aynı zamanda, internet ve post-truth ilişkisinin incelenmesinde kişiselleştirme algoritmalarına atfedilen role de yansır. Teknolojik determinist yaklaşımlarda, “yankı odası etkisi”, “filtre baloncukları” gibi kavramlar, dijitalleşmenin belirleyici rolüne ilişkin kişiselleştirme algoritmaları olarak değerlendirilir. Post-truth kavramını, bireyin bilgi karşısındaki konumunu belirleyen sosyal boyutları içinde ele alan yaklaşımlarda ise bu kavramlar, toplumsal yaşantıdaki sosyalleşme biçimlerinin ve kutuplaşmaların, dijital ortamdaki yansımaları olarak incelenir (Grömping, 2014; Lewandowsky vd., 2017; Barberá, 2020). Bu ayırım, geleneksel medyaya atfedilen belirleyici ve yansıtıcı rollere ilişkin liberal/eleştirel yaklaşım farklılıklarının, dijital ortamdaki karşılığı olarak göze çarpmaktadır.

Kavram üzerinde böyle bir yaklaşım farklılığı oluşmasının temel nedenlerinden biri, 1992 yılında Tesich tarafından türetilen bu kavramın, 2016 yılında yeniden gündeme geliş biçimini belirleyen koşullardır. Tesich, “Yalanlar Rejimi” (A Government of Lies, [1992] 2021) başlıklı makalesinde bu kavramı belirgin bir biçimde, yalanın “üretim” sürecinden çok “tüketim” sürecini belirleyen toplumsal dinamiklere vurgu yaparak, toplumsal bir eleştiri kapsamında kullanır ve belirli bir tarihsel süreci işaret ederek, toplumun artık “hakikate ulaşmaktan vazgeçtiğini” vurgular:

Şimdiye kadar tüm diktatörler gerçeği bastırmak için çok uğraşmak zorunda kaldı. Bizler, eylemlerimizle, buna artık gerek kalmadığını, herhangi bir öneme sahip gerçeği inkâr edebilecek ruhsal bir mekanizma edindiğimizi söylüyoruz. Özetle; özgür bir halk olarak hakikat-sonrası (post-truth) bir dünyada yaşamak istediğimize yine özgürce karar verdik (Tesich, [1992] 2021: 25).

Tesich, makalesinde bütünlüklü olarak, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki (ABD) despotik yönetim biçiminin, toplumun iradesini boşa çıkarttığı ve bunun sonucunda gerçeklere erişmenin toplum açısından bir önemi kalmadığına yönelik ironik ve sert bir eleştiri geliştirir. Buna göre ABD toplumu, müdahale etme iradesi gösteremediği gerçeklikleri, kendi toplumsal belirlenmişlikleri kapsamında yeniden inşa etmektedir. Yöneticilerin yalanı hakikat biçiminde sunabilmeleri ise, toplumun bu zorunlu

kabullenişinin farkında olmasına dayalıdır. Makaledeki vurgu açık biçimde, sorunun artık “yanlış bilme” değil, “bilmenin yetersizliği” düzeyinde belirdiğine yöneliktir: Toplum, kendisine sunulan zaferler ile, kendisine olan saygısına sahip çıkmak arasında bir seçim yapmak zorundadır (Tesich, [1992] 2021: 24). Bu yönüyle kavram öz olarak, hakikatlere erişememe sorununa değil, hakikate erişmenin nihai bir amaç olmaktan çıkmış olması sorununa işaret eder. Post-truth, Tesich’in güçlü bir biçimde vurguladığı gibi, toplumun nesnel gerçeklikten uzaklaşmasının nedeni olan sosyal dinamiklere yönelik bir soruna işaret etmektedir.

Ancak kavramın, Tesich’in makalesinden 24 yıl sonra, 2016 yılında Oxford Sözlükleri tarafından “yılın kelimesi” seçilerek gündeme oturması sonucunda, internet ve post-truth arasında belirlenimci bir ilişki kurma eğilimi oluşmaya başlamıştır. Bu durumun oluşmasının temel nedeni, 2016 yılında Donald Trump’ın kazandığı ABD başkanlık seçimleri ve İngiltere’deki Brexit süreçlerinde, konuyla ilgili manipülatif bilgilerin sosyal medyada ulaştığı seviyedir. Bu süreçte Facebook ve Twitter gibi platformlar üzerinde yüz binlerce sahte hesap açılmış ve siyasi taraflar, birbirlerini yalan ve sahte bilgilerle yıpratmaya çalışmıştır. O dönemde yapılan bir araştırmaya göre Trump hakkında Facebook üzerinden yayınlanan yalan haberlerin okunma oranı, *The Washington Post*, *The New York Times* gibi gazetelerin okunma oranını geçmiştir (Silverman, 2016). Bu süreçte “post-truth” kavramının internetteki aranma sayısında büyük bir artış olmuş ve kavram, Oxford Sözlükleri tarafından “2016 yılının kelimesi” seçilmiştir (<https://languages.oup.com>, 2016). Post-truth kavramının 2016 yılında bu şekilde yeniden gündeme gelmesi, kavram üzerine yapılan çalışmalar üzerinden iki temel sorunun varlığını ortaya çıkartmıştır. İlk sorun, özellikle liberal çalışmalarda, hakikatin önemsizleşmesi sorununun özünü oluşturan siyasi belirlenimlerin yerine, internet platformlarının belirleyiciliğini öne çıkartma eğilimiyle ilişkilidir. Böyle bir eğilim, kavramın otantik içeriğini oluşturan ve hakikatin toplumlar için önemini kaybetmesine neden olan sosyal dinamiklerin göz ardı edilmesine yol açabilmektedir. İkincisi ise, internete atfedilen teknolojik belirlenimciliğin, internetin bir medya aracı olarak toplumsal olguları yansıtma niteliğini göz ardı etmesiyle ilişkilidir.

Jason Harsin (2018: 25), kavramın ele alınışındaki bu ayrım noktasını işaret ederek, post-truth çalışmalarının da geleneksel medya çalışmalarındaki gibi, “liberal/eleştirel” karşıtlığı içinde bir eğilim gösterdiğini vurgular. Buna göre Batı’daki liberal akademik çevre, post-truth çalışmalarında “gerçeğin kaybolmasına yönelik bir

panik havası” içinde oldukları için, “gerçeğin kurtarılması”ndan ve bilgilerin doğrulanması üzerine yapılan çalışmalardan ibaret bir literatür yaratmaktadırlar. Ancak Harsin’in de belirttiği gibi, post-truth kavramını oluşturan düşünce ikliminin sosyal boyutları şu şekilde sıralanabilir: “Post-sömürgeciliğin artışı, ekolojik sömürdeki yükseliş, neoliberal politikaların neden olduğu yükselen eşitsizlikler ve erkek-egemenliğin geri dönüşü” (Harsin, 2018: 25). Bu yüzden de post-truth üzerine yapılacak çalışmaların, tüm bu toplumsal boyutları kapsayacak biçimde sosyal bir bütünlük içinde yapılması gerekir. Nitekim kavramın Oxford Sözlükleri tarafından yapılan tanımı da, “duyguların ve kişisel kanaatlerin belirli bir konu üzerinde kamuoyunu belirlemede rasyonel gerçeklerden daha fazla etkili olması durumu” şeklindedir (languages.oup.com, 2016). Hem bu açık anlamına bakıldığında, hem de Tesich’in makalesindeki anlamıyla değerlendirildiğinde, post-truth kavramının, Harsin’in vurgulamış olduğu biçimde, toplumun hakikatle ilişkisini oluşturan sosyal bağlamları içinde ele alınması gerektiği görülmektedir.

Bu bağlamda, “post-truth” kavramını “manipülasyonla mücadele” kapsamında ele almak ve internet platformlarını da bu ilişkinin belirleyici öznesi kabul etmek, liberal/eleştirel yaklaşım farklılıklarının da ötesinde, kavramsal bir odak kaymasını gösterir. Böyle bir odak kayması ise, toplumların hakikatle kurdukları çarpık ilişkinin toplumsal ve tarihsel boyutlarının göz ardı edilmesine neden olacaktır. İnternet platformlarında bilginin kontrol edilebilmesine dönük zorluklar ve bilgi kirliliğinin ulaştığı yüksek boyutlar, manipülasyon sorununun yalnızca güncel bir görüntüsü olarak okunabilir. Bununla birlikte, toplumsal kutuplaşmaların yükselmesi ve buna bağlı olarak hakikatin belirlenmesinde öznel belirlenmişliklerin öne çıkması, insanların kendi doğrularını ve yanlışlarını seçmelerine neden olabilmektedir. Post-truth kavramı bu bağlamda, hakikatin kendisinde gerçekleşen hasar görme süreçlerini sosyal boyutlarıyla incelemek ve toplumsal parçalanmışlıkları dijital platformlar üzerinde takip edebilmek için bütünlüklü bir eleştirel zemin sunmaktadır. Bu çalışmada manipülatif bilgi ekolojisi ile internet arasındaki ilişki bu zemin kullanılarak incelenmiş ve bu ilişki, doğrultusu ve yönü açısından sosyal bir bütünlük içinde ele alınmıştır. Bunun için, internet platformlarına teknolojik belirlenimci olmayan bir zeminde yaklaşmış, internetin “bilgi” ve “hakikat” gibi kavramlarla olan bilişsel boyuttaki ilişkisi, kişiselleştirme algoritmalarının işleyişindeki toplumsal dinamiklerle birlikte ele alınmıştır. Böylece internet ve manipülasyon ilişkisi, “post-truth” kavramının çizdiği

toplumsal çerçeveye bağlı kalınarak incelenmiştir. Böyle bir okuma, “post-truth ve internet” ilişkisi kapsamındaki çalışmaların, kavramın özündeki eleştirel bağlamı koruyacak biçimde yapılabileceği bir yaklaşım oluşturma potansiyeline sahiptir.

İnternetin “Veri”, “Enformasyon” ve “Bilgi” Kavramsallaştırmaları İçindeki Konumu

Bireyin hakikatle olan ilişkisini internet platformları üzerinden tartışabilmek için, öncelikle öznenin bilincinde hakikati oluşturan “veri” (data), “enformasyon” (information), “bilgi” (knowledge), gibi kavramları ayırt edebilmek önemlidir.² Bu kavramların doğru konumlandırılması, hakikati oluşturan sürecin tanımlanabilmesini sağlayarak, medya aracının niteliklerini de daha doğru biçimde ortaya koyacaktır. Karl Kalthoff ve Sarah Cummings, “veri” kavramını, “özetleme, düzeltme, hesaplama, sınıflandırma ve içerik işlemleri aracılığıyla değer eklenmesiyle enformasyona dönüştürülen” bir öge olarak tarif ederler (Kalthoff ve Cummings, 2001’den aktaran, Yılmaz, 2009: 98). Buna göre veri, “yorumsuz ve içeriksiz biçimler ve/veya olgulardır.” Dolayısıyla “veri”, işlenmemiş ham enformasyon, “enformasyon” ise bağlam kazandırılmış veridir. Nitekim Russell Ackoff, veri ve enformasyon arasındaki farklılıkların, onların yararlılıkları ve işlevsellikleriyle ilgili olduğunu ifade eder: Enformasyon, “ne kadar”, “ne zaman”, “nerede”, “ne” ve “kim” gibi sözcüklerle başlayan soruların yanıtlarındaki somut betimlemelerden oluşturulur (Ackoff, 1999’dan aktaran, Yılmaz, 2009: 99).

Enformasyon ile bilgi arasındaki kavramsal farkı ise, o enformasyonu işleyecek olan bireyin zihnindeki rasyonel süreç oluşturur. Veriyi enformasyona dönüştüren şey onun işlenmesiyle, enformasyonun bilgiye dönüşme sürecinde bireyin enformasyona işlevsel biçimde anlam kazandırması gerekir. Enformasyon, herhangi bir araç tarafından işlenip sistemleştirilebilir. Ancak birey için bilginin anlamı, onun birikimleri, bakış açısı ve deneyimleri doğrultusunda işlenen bir sürece işaret eder. Bu yüzden de özne hakikati kurarken, edindiği bilgiyi tüm öznel deneyimleriyle ve inançlarıyla oluşmuş olan bakış açısı altında sınıflandırır. Bunun sonucu olarak da öznenin bilgiyi kullanarak bir hakikate ulaşması, her zaman ideolojik bir potansiyele

²Türkçedeki “bilgi” sözcüğü, İngilizceden hem “information” hem de “knowledge” sözcüklerinin karşılığı olarak çevrilebilmektedir. Bu çalışmada “hakikat” kavramı ile olan ilişkisi bağlamında bu kavramların ayırt edilebilmesi için “bilgi” sözcüğü, “knowledge” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet İnam (2006). *Yaşamla Yoğrulmuş Bilgi*. İstanbul: Say.

sahiptir. Davenport ve Prusak (2001: 27) “bilgi” kavramını şöyle açıklar: “belli bir düzen içindeki deneyimlerin, değerlerin, amaca yönelik enformasyonun ve uzmanlık görüşünün, yeni deneyimlerin ve enformasyonun bir araya getirilip değerlendirilmesi için bir çerçeve oluşturan esnek bir bileşimdir. Bilgi, bilenlerin beyinlerinde ortaya çıkar ve orada uygulamaya geçirilir.” Bireyin “bilme” süreci ise bir anlamlandırma mekanizmasını zorunlu kılar ve dolayısıyla, nesnelere anlam yükleyen ideolojik süreç, bilginin hammaddesidir.

Bu kavramsal çerçevede ele alındığında, internetteki “bilgi” akışının kullanıcı için “hakikate” dönüşmesi, öznenin bilinci dahilinde gerçekleşen ve onun bakış açısını, deneyimlerini kullanarak işleyen bir süreçtir. Bu bağlamda bilginin “gerçekliği” ve bu gerçekliğin hakikati inşa etme süreci, öznel deneyimlerin oluşturduğu ideolojik bir süreç içinde yapılır. Orhan Hançerlioğlu “gerçek” ve “hakikat” kavramlarının arasındaki farkı bu bağlamda açıklar: “Gerçek, nesnel gerçekliği, hakikat ise bu nesnel gerçekliğin zihnimizdeki öznel yansısını dile getirir. Hakikat gerçeğin kendisi değil yansıdır ve düşünceyle nesnesi arasındaki uygunluğu dile getirir” (Hançerlioğlu, 1985: 276).

Buradaki “düşünce ile nesnesi arasındaki uygunluk” vurgusu, bilgi ve hakikat ilişkisi hakkındaki epistemolojik tartışmaları, post-truth kavramının işaret ettiği politik bağlama taşımak için uygun bir zemin hazırlar: Düşünce ve düşünce nesnesi arasındaki uygunluk durumu, bilginin aydınlatıcı işlevine atfedilen role ilişkindir. Aydınlanmacı anlayışın temelinde yer alan ve bilginin özgürleştirici, ilerlemeci niteliklerine atfedilen rol, Tesich’in vurguladığı gibi, günümüzde işlevini yitirmiş görünmektedir. Toplum, üzerinde müdahalede bulunamadığı gerçeklere ulaşmayı istememektedir. Bu yüzden de hakikat, bu uygunluğun olmadığı, yani toplumsal düşüncenin nesnel gerçeklikle başa çıkamadığı ölçüde, hasar görmeye mahkumdur.

İşte bu bağlamda post-truth, toplum için temel sorunun, “bilgi bombardımanına” maruz kalan bireyin nesnel gerçeği seçebilme zorluğu olmadığına işaret eder. Hakikatle ilgili asıl sorun, insanların “inanmak zorunda hissettikleri” gerçeklikleri seçme ve gerçekliklerini ideolojik olarak inşa etme zorunluluğudur. Bu çerçevede düşünüldüğünde, internetin, kullanıcı için bir “hakikat inşa etme aracı” olduğu söylenebilir. İnternetteki bilgi, algoritmaların oluşturulma amaçlarına uygun biçimde, işlenmiş paketler şeklinde sunulur. Sınırsız veri bombardımanıyla karşı karşıya kalan kullanıcıya, bu durumla başa çıkma yolu olarak ideolojik eğilimlerine uygun “gerçeklik

kategorileri” oluşturulmuştur. Bu durum, tek yönlü bir teknolojik belirlenimden öte, toplumsal bir belirlenimin karşılıklı olarak mutlaklaştırılmasına işaret eder.

Aynı durum sosyal medyada bir başka tartışmayı daha gündeme getirir: Web 3.0.’ın, özellikle yapay zekanın, “kalabalığın gürültüsünü, kitlelerden gelen bilgiğe dönüştürmesi” (Kroeker, 2010: 16) niteliği, sosyal medyanın yarattığı bilgi akışının niteliğini tarif eder. Kişiselleştirme algoritmaları, “kalabalığın gürültüsünü” analiz ederek, “genel kanı”yı yaratır ve bir bilgi biçimi olarak kullanıcının karşısına getirir. Bu açıdan sorun, salt yanlı ve manipülatif haber kaynaklarına ilişkin bir sorun değildir; bireyin ihtiyaç duyduğu “çoğunluğun sesi”, “azınlıkların sesinin bir araya getirilmiş hali” olarak sunulabilmektedir. Bu durum da, yukarıda kavramsal nitelikleri belirtilerek tanımlanmış olan “bilgi” kavramının, sosyal medyadaki “bilgi akışı” kavrayışından çok farklı olduğunu gösterir. Bilgi, veriler hedefe ulaştığında, yani öznenin bilincinde bilişsel bir sürece girdiğinde ve “bakış açısı”, “birikim” ve “deneyim” gibi kategoriler eşliğinde anlam kazanmaktadır. Oysa sosyal medyadaki süreç, öznel deneyimi ezebilecek bir genel kanı yaratmakta, böylece duygu ve kanaatlerin, bir “çoğunluk” algısı tarafından işleme sokulduğu ideolojik bir süreci mümkün kılmaktadır. Bu da, hakikatin önemsizleşmesine vurgu yapan post-truth kavramının, internet ve birey arasındaki teknolojik bir belirlenim kapsamında değil, birey-toplum gerilimine işaret eden bir kapsamda ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu sorgulamalar, insanın bilişsel süreci ile sosyal medyadaki bilgilenme süreci karşılaştırdığında daha belirgin biçimde görülebilir.

İnternetin Bilgi Kaynağı Olarak Bilişsel Düzeydeki Konumu

Jan van Dijk *Ağ Toplumu*’nda (2018), bireyin bilgi ile olan ilişkisini bilişsel düzeyde ele alır ve fiziksel ortamdaki öğrenme ile internet ortamındaki öğrenme arasındaki farkları araştırır. Buna göre insan zihninin bilgiyi işleme sürecinde, yüz yüze iletişim ve dijital ortamdaki iletişim arasında temel olarak “durum-bağımlı işleyiş” ve “bütünsel işleyiş” açısından farklar vardır. Durum-bağımlı işleyiş, bireyin sosyal deneyimlerle kazanmış olduğu bir niteliktir. İnsanlar arasındaki etkileşimde, bu etkileşime giren tarafların karşılıklı anlaşılabilirliği varsayılır ve bu durum karşılıklı bir işbirliğine dayalıdır. Yüz yüze iletişimin faydası, olası anlaşmazlıklara karşı zorlukları saptayıp çözümler üretebilmesidir. İnsan iletişimi bir “deneyimler ve durumlar” arka planına sahiptir ve buradan beslenir. Dijk, dijital ortamda ise bireyin ekipman ve yazılımların eğilimlerini

(türetilmiş niyetlilik) kısmen anladığını vurgular. Dijital ortam, iletişim sırasında çıkacak olan aksaklıkları giderecek ve hatta fark edecek durumda değildir. Yapay zekanın, yüz yüze iletişimdeki gibi bireysel ölçekte değil, aynı anda çok sayıda kişiyi “gözlemleyerek” etkileşime geçtiklerini yorumlama yeteneği, insanlar arası iletişimin potansiyelinden çok uzaktır (Dijk, 2018: 338-339). Bilginin yorumlanması sürecinde oluşan bu farklılık, internet kullanıcısı için hakikatin inşası sürecinde de önemli bir farklılaşmaya neden olur. Öznenin bilgi aracılığıyla hakikati kurma sürecinde, öznel deneyimleri ve buna bağlı olarak oluşan bakış açıları, internet kullanıcısı için yaşamın doğal seyrine uygun olamayacak kadar geniş bir sosyal ölçekte işler. Dijk’in dikkat çektiği nokta, bireyin gündelik hayatındaki fiziksel çevresi ile sosyal medyadaki sanal çevresi arasındaki farkı göstermektedir. Toplumsal birey, kendi deneyimlerine ve bakış açısına bağlı olarak doğal seyrinde oluşan sınırlı bir sosyal çevre içindeki etkileşimle hakikati inşa eder. Sosyal medya ise, Kirk Kroeker’in deyişiyle (2010: 16), “kalabalığın gürültüsü”nü nesnel kılıp, bireyin öznel yanını bu yapay nesnelliğe ezdirir. Hakikatin hasar görmesi bu bağlamda, gündelik yaşamın ölçeklenmiş sosyal formunun yok edilmesine ilişkin bir sorun olarak ortaya çıkar.

Bütünsel işleyiş ise, sürekli değişebilen bağlamlarda algıyı organize etme, yorumlama ve etkileşime geçebilme yeteneğidir ve insanın yaşamsal deneyimleriyle oluşur. İnsanlar bir görüşü, aynı anda bir çok şemayı kullanarak elde eder. Maarten Coolen (1986) bu niteliği somut bir örnekle anlatır: “Fiziksel koşulları nedeniyle insanlar, özel yönlerine girmeden önce, tüm dahili ilişkileriyle birlikte bütünü gözlemler. Örneğin insanın yüzündeki –gözler gibi- belirli detayları fark etmeden, bir arkadaşımızın yüzünü gördüğümüzde onu tanırız.” (Coolen, 1986’dan aktaran Dijk, 2018: 340). Oysa dijital ortamda, parçalı olarak oluşan enformasyona dayalı, atomize bir algılama biçimi vardır. Bu verilerin bölük pörçük iletimi algoritmalar tarafından adım adım işlenir ve böylece algı ve biliş ayrılmış olur (Dijk, 2018: 340). Bütünsel işleyişin dijital ortamda uğradığı dönüşüm, yalnızca teknik işleyişe dair bir fark değildir: İletişim biçimi bu şekilde değişen bireyin, bilgiyi elde etmek için fiziksel dünyayı deneyimleme ihtiyacı zayıflar. Bu durumdaki birey için, elde ettiği bilginin sosyal bir bağlamı olması zorunluluğu ortadan kalkar ve bilgi ihtiyacı, enformasyon ihtiyacına dönüşür. Böylece bağlamsız enformasyon, kullanıcı için “bilgi” biçiminde görünmeye başlar.

İşte bu durum, hakikati hasara uğratan unsurlardan biri olarak ortaya çıkar: Bütünsel bir deneyimden yoksun olan birey, sosyal bağlamları olmayan enformasyonla donandığında, onun için hakikat anlayışı da bağlamsız bilgiye dayalı hale gelir. Bu açıdan Evan Davis'in (2017), post-truth çağı incelerken "yalan haber" olgusunun eski ve yeni halini karşılaştırdığı çerçeve önemlidir. Davis, yalan haberin medya tarihi boyunca var olan bir sorun olduğunu vurgulamakla birlikte, yeni yalan biçimlerinin oluşmasında, "gerçek" diye dayatılanın yapısal olarak bağlamsız olmasına dikkat çeker. Bu bağlamsızlık, olguların doğrulanabilir ya da yanlışlanabilir olmasını engelleyen bir koşul yaratır (Davis, 2017: 121-158).

Bireyin öğrenme sürecindeki bütünsel işleyişin gördüğü hasar, Davis'in "bilginin bağlamsızlaşması" vurgusu ile birlikte ele alındığında, internetin post-truth ile olan ilişkisini tek yönlü bir belirlenim içinde yorumlamanın, temel bir eksiklik barındıracağı görülür: Bilgiyi bütünsel bir deneyimden yoksun bırakarak onu bağlamsız kılan koşul, o bilginin toplumsal işlevinin zayıflamasıyla oluşmaktadır. Buradaki eleştiri, yönetim biçimleri üzerindeki iradesi zayıflayan bireyin, eline geçirdiği bilgi ile ne yapacağını bilemez bir duruma geldiğine ilişkindir. Hakikatin hasara uğraması, nesnel bilgiye ulaşma zorluğunun değil, bilginin özgürleştirici işlevini yitirmesinin bir sonucudur. Toplumsal kesimler, "ihtiyacını duydukları" gerçeklikleri seçmekte tamamen özgürdürler ve bu ironik ilişkiyi oluşturan toplumsal koşul, nesnel gerçeğe erişmenin pratikte dönüştürücü bir işlevinin olmamasıdır. Davis'in dikkat çektiği şey de, toplumsal iradenin toplumsal işleyiş üzerindeki belirleyici gücünün zayıflaması ve buna bağlı olarak da, hakikate erişmenin nihai bir amaç olmaktan çıkmış olmasıdır. Benzer biçimde, Neil Postman'ın, bilginin bilişsel boyuttaki dönüşümüne yönelik vurguları da bu bağlamda önemlidir. Postman gibi, insanlık tarihini teknolojik belirlenimlere göre bölümleyen bir düşünür, hakikatin toplumsal yaşantıdaki dönüşümünü, bilginin bağlamsızlaşmasına bağlar:

Bilgi bir atık haline geldi, artık insanlığın en temel sorularını cevaplamaktan acizdi ve günlük sorunların çözümü hususunda güç bela yararlı olmaktadır. Başka şekilde ifade edecek olursak, Teknopoli'nin geliştiği ortamda bilgi ve insan arasındaki bağ koparıldı; bilgi gelişigüzel bir şekilde, başka hiçbir bilgiye yöneltmeden, muazzam oranlarda, yüksek hızlarda ve teoriyle, manayla ya da amaçla bağını koparmış bir biçimde ortaya çıkmaktadır (Postman, 2006: 84-85).

Zygmunt Bauman, dijital iletişim biçimlerine ilişkin olarak yaptığı ilk çalışmalarında internete belli bir belirleyici rol atfetese de, sonrasında bu konuda

daha temkinli bir tutum sergiler. Bauman'ın David Lyon'la birlikte kaleme aldığı *Akışkan Gözetim*'de (2012) sosyal medya ile toplumsal yapı arasındaki ilişkinin karşılıklı olarak kurulduğu görülür: "Sosyal medya sadece toplumsal parçalanmanın bir sonucu değil, aynı zamanda toplumsal parçalanma da muhakkak ki sosyal medyanın bir sonucudur" (Bauman ve Lyon, [2012] 2013: 14). Burada vurgulanan karşılıklı ilişki, toplumsal bir parçalanmışlığı verili olarak kabul eder. Bu parçalanmışlığı doğrulayan geniş ölçekli bir saha çalışmasında da, post-truth çağı meydana getiren en önemli unsurların, sosyal sermayenin düşüşü, bilime olan güven kaybı, ekonomik eşitsizliğin yükselmesi ve kutuplaşmaların artması olduğu ortaya konulmuştur (Lewandowsky vd., 2017: 353). İnternetteki parçalanmışlık, haber kaynaklarının bireyselleşmesinden, internet ağlarının algoritmik olarak bölümlenmelerine kadar geniş bir yelpazede incelenebilir. İnternetin bilişsel çerçevedeki nitelikleri bu sosyal boyutlarıyla incelendiğinde, verili toplumsal koşullarla dijital iletişim biçimleri arasında karşılıklı olarak işleyen bir belirlenim ilişkisi olduğu görülmektedir. Bilginin bağlamsızlaşmış ve parçalanmış yapısı, insanın bütüncül yaşam deneyimini işlevsiz kılan ve böylece hakikatin dar bir çerçevede, pragmatik biçimde belirlenmesini sağlayan bir faktör olarak öne çıkar. Tesich'in post-truth kavramı ile işaret ettiği toplumsal eleştiri, bilgiyi bağlamsız biçime sokan toplumsal dinamiklerle, hakikatin inşasında asli unsur olan insan iradesinin zayıflaması arasındaki ilişkiyi kapsamaktadır.

Dijital Mahalle Baskısı

"Mahalle baskısı" kavramı ilk kez, Şerif Mardin tarafından, *Religion, Society and Modernity in Turkey* (2006) adlı kitabı üzerine 2007 tarihinde gazeteci Ruşen Çakır'la yaptığı bir röportajda kullanılmıştır (Çakır, 2008: 17). "Kavram bu tarihten sonra Türkiye'nin gündemine oturmuş ve bu kavram üzerinden Türkiye'nin siyasi yapısı irdelenmeye başlanmıştır" (Çetin, 2010: 85). Mardin bu kavramı "mahalle havası", "mahalle İslam'ı" gibi farklı şekillerde de kullanmış ve öz olarak, küçük çevrelerin birey üzerindeki baskısının etkilerine değinmiştir. Emre Kongar bu olguyu, "bireyi biçimlendiren, onun tutum ve davranışlarını belirleyen, sosyal psikolojinin 'grup dinamiği' alanına giren ünlü 'grup baskısı' kavramının, tüm ilişkileri de kapsayarak topluma egemen olması, bireyleri ve toplumu belli bir yöne sevk etmesi" olarak açıklar (www.kongar.org, 2010).

Mahalle baskısının dijital ortamdaki karşılığını tartışabilmek için, öncelikle kavramın sosyolojik kökenini oluşturan “büyük ve küçük gelenek” ayrışmasının belirginleştirilmesi gerekir. Adnan Çetin (2010: 83-85), Mardin’in, “gelenek” kavramını irdelerken Robert Redfield’in sınıflandırmasını kullandığını aktarır. Buna göre gelenekler “küçük gelenek” ve “büyük gelenek” olarak ikiye ayrılır ve kültürün ana gövdesi bu iki gelenek biçimiyle biçimlenir. “Küçük gelenek, kırsal bir hayat yaşayan ve tarımla geçinen insanların kültüründen büyük gelenek ise başta yönetici sınıf olmak üzere şehirde yaşayan insanların kültüründen müteşekkildir.” (Mardin, 2008: 22). Mardin’e göre “Türk küçük toplumu cemaat niteliği taşıdığı için bu toplumda ‘normlardan sapmalara karşı hoşgörü’ yok denecek kadar azdır” (2008: 185). Mardin mahalle baskısına örnek olarak, Türkiye’nin güneyinde yapılmış bir incelemeyi aktarır: “Antalya yakınlarındaki bir köyün sakinleri, köy dışından birinin köyden toprak satın almasına hiçbir itirazlarının olmayacağını, ancak öncelikle “mahallî adetleri” öğrenmeleri şartıyla toprağı işlemelerine izin vereceklerini ısrarla dile getirmişlerdir.” (Mardin, 2008: 185).

Mardin’in, mahalle baskısını, “büyük gelenek” diye tanımlamış olduğu daha sistematik baskı aygıtlarından ayırt ederek, “küçük gelenek” ile bağdaştırması ve bunu toplumdaki “cemaat” biçimindeki yapılarla ilişkilendirmesi, Howard Rheingold, Manuel Castells, Jan van Dijk gibi birçok düşünürün ağ toplumunun niteliklerinden biri olarak tanımladığı “sanal cemaatler” ile birçok noktada bağdaştırılabilir özellikler taşır. Rheingold, “sanal cemaat” (*virtual community*) kavramını ilk defa, 1987 yılında yayımladığı “Virtual Communities: Exchanging Ideas Through Computer Bulletin Boards” isimli makalesinde, “yüz yüze iletişim kurma imkanı bulamayan, düşünce ve fikirlerini, BBS’ler veya benzeri dijital ağlar üzerinden paylaşan kullanıcı topluluklarını” ifade etmek için kullanmıştır (Haberli, 2012: 123-124). Bu anlamıyla sanal cemaatler, ortak düşünceler ve ideolojik yaklaşımlar üzerinden birbirleriyle etkileşime geçme ihtiyacı duyan bireylerin oluşturduğu grupları işaret eder. Böyle bir ihtiyaç, Bauman’ın işaret ettiği toplumsal parçalanmanın bir sonucu olarak ortaya çıkar: Fiziksel ölçekte zayıflayan toplumsal irade, sosyal medya üzerinden konsolide olarak telafi edilmeye çalışılır. Toplumsal kesimlerin kendilerine ait gerçeklik kurguları da bu bağlamda, onları belirleyen ideolojik koşullara bağlı olarak bir “hakikat inşası” sürecine işaret eder. Post-truth kavramının bu bağlamdaki karşılığı da, hakikatin bu ideolojik inşa

sürecine işaret ederek, toplumsal irade ile bilginin nesneliliği arasındaki ilişkide görülebilir.

Castells de, ampirik internet araştırmacısı Barry Wellman'ın sanal cemaatlerle fiziksel cemaatleri karşılaştırdığı noktaya dikkat çeker:

Wellman'ın dikkat çektiği kilit nokta, 'sanal cemaatler'in 'fiziksel cemaatler'e karşıt olmadığıdır. Belli kuralları ve dinamikleri olan, başka cemaat biçimleriyle etkileşim içinde olan farklı cemaat biçimleridir. Ayrıca, eleştirel sosyal bilimciler, genelde muhtemelen kırsal kesimde var olmayan, ileri, sanayileşmiş ülkelerde de kaybolmuş sıkı sıkıya bağlı, belli bir mekanda bulunan, bir aidiyet ve destek kültürüne sahip pastoral bir cemaat mefhumuna örtüllü olarak göndermede bulunur (Castells, 2008: 477-478).

Castells, sanal cemaatlerdeki bireylerin arasında güçlü bağlar olduğunu vurgular ve bağları zayıf olan kullanıcılar arasında bile karşılıklı destekleyiciliğe ilişkin güçlü kanıtlar olduğunu belirtir. Buna göre sanal bağlar, giderek uzamsal olarak dağıldığından çok sınırlı sosyal hayatlar yaşamakta olan insanlara toplumsal ilişkiler kurma olanağı yaratır ve bu cemaatlerde çoğunluğun hoşuna gitmeyen bir cümle bile bireyin tamamen dışlanmasına yol açabilir (2008: 475-479). Buradaki vurgu, yine hakikatin inşasındaki nesnel boyutun zayıflamasına neden olan öznel bir zaafiyete yöneliktir. Castells'in sanal cemaatlere verdiği örnekler genellikle ideolojik ve politik temellidir. Köktenci Hıristiyan gruplar, ABD'deki milisler ve Meksika'da Zapatistalar, sanal cemaatleşmeyi yoğun kullanan gruplardır (2008: 483-484). Castells, sanal cemaatlerdeki iç baskının ve dışlama mekanizmalarının ağ aracılığıyla toplumsal bir hakimiyet oluşturduğunu vurgular: "Toplumsal hakimiyetin farklı zamansal ve uzamsal çerçevelerde, işlevlerin ve insanların seçici bir biçimde kapsanması ya da dışlanmasıyla icra edildiğini savunuyorum" (2008: 577).

Görülebileceği gibi "sanal cemaat" kavramı, Redfield'in "küçük gelenek" kavramının dijital karşılığı olarak, Mardin'in vurguladığı mahalle baskısının da dijital koşullarına işaret etmektedir. Bu durumda dijital mahalle baskısı, toplumsal yaşantıdaki gruplaşmaların baskıcı niteliğinin, ağ toplumundaki yeni sosyallik biçiminde de yine ağdaki gruplaşmalar üzerinden işlediğine işaret eder. Sanal cemaatlerin fiziksel gruplara göre çok daha geniş ölçekli grupları bir araya getirebilmesi ise, birey ve toplum arasındaki çarpık bir etkileşimi gündeme getirir: İnternet üzerinde, fiziksel yaşamda bir araya gelmesi mümkün olmayan sayıda kullanıcının cemaatleşebiliyor olması, "yankı odası" etkisi gibi algoritmalar sayesinde,

“hakikat” kavramının inşasında yapay bir etki yaratma potansiyeline sahiptir. Bireyin gündelik yaşantısında bilgiyle olan ilişkisi, sosyal çevresiyle olan somut deneyimlerine bağlı olarak gelişmekteyken, internetteki sosyalleşme, ideolojik gruplaşmaları “kutuplaşma” seviyesinde konsolide ederek hakikati hasara uğratabilmektedir. Toplumsal gruplaşmaların oluşturduğu iç baskı mekanizmaları ise, “kabul görme” ve “dışlanma” motivasyonlarına bağlı olarak bireylerin “gerçeklik seçimlerini” belirleyebilecek sosyal boyutlara sahiptir. Bu durum, dijital mahalle baskısının post-truth kavramı ile ilişkisini doğrudan kurabilecek bir zemin yaratır: kullanıcıların bilgiyi değerlendirmelerinde kişisel kanılarının, bilginin nesnelliğinin önüne geçebiliyor olması, gerçeklik anlayışının öznel boyutunu etkili kılmaktadır. Bu bağlamda kişiselleştirme algoritmalarının yardımıyla kendi gerçeklik çerçevesini kuran kullanıcı için, hakikate ulaşmaktan çok, gerçekliği “seçme” ve “kurgulama” eğilimi oluşur. Bu eğilimler, Tesich’in toplumsal iradenin zayıflamasına ilişkin vurgularına karşılık gelecek biçimde, post-truth çağın, hakikati hasara uğratan başat niteliğini oluşturur. Mahalle baskısı ile sanal cemaaatlerin işleyiş mantığı birlikte ele alındığında, sosyalliğin dijitalleşmesinin toplumsal yapının dönüşmesi üzerinde doğrudan belirleyici bir rol oynamadığı, verili toplumsal koşulları, olduğu biçimiyle dijital ağlara aktarmanın aracı olarak işlev gördüğüne dönük bir karşılıklı belirlenim göze çarpar. Dijital mahalle baskısı bu bağlamda, internet ve “post-truth” kavramı arasındaki karşılıklı belirlenim ilişkisini betimleyen çerçevelerden birini imleyebilmektedir.

Dijital Suskunluk Sarmalı

“Suskunluk sarmalı” kuramı, Elisabeth Noelle-Neumann’ın 1974 yılında “The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion” (*Suskunluk Sarmalı: Bir Kamuoyu Kuramı*) başlığıyla yayınlanan makalesiyle literatüre girmiştir. Kurama göre, kişisel kanaatlerinin başkaları tarafından paylaşıldığına inanan kişiler, bir dışlanma korkusu olmadan bu kanaatlerini açıklama eğilimi gösterirler. Ancak dışlanma korkusu, bireyler arasındaki suskunluk sarmalı sürecini harekete geçiren temel güçtür. Toplum içinde insanlar, çevrelerindeki toplumsal görüşlerin neler olduğunu gözlemlerler; kabul gören ve görmeyen görüşlerin neler olduklarını saptarlar ve buna göre düşüncelerini açıklamak ve gizlemek arasında seçimler yaparlar (Noelle-Neumann, [1974] 1998: 32). Bu durum çoğunluğun düşüncelerinin sürekli olarak güçlenmesine neden olur. İnsanların, genel kanıyı takip etmekte kullandıkları en önemli araç ise

medyadır. Noelle-Neumann ([1974] 1998: 228-229), tartışmalı bir konu hakkında azınlığın ve çoğunluğun görece gücünün, medya tarafından çarpıtılmış olarak görüldüğünü, egemen medya hangi kesimin sesini daha güçlü biçimde temsil ediyorsa insanların da buna göre konuşma ve susma eğiliminde olduklarını söyler. Noelle-Neumann buradaki “konuşma” ve “susma” eylemlerini yalnızca sözcüklerle sınırlamaz: “Yakaya rozet takılması, arabaya bir çıkartma yapıştırılması konuşmaktır; bir görüşe sahip olmamıza rağmen bunları yapmamaksa susmaktır. (...) 1960’larda bir erkeğin saçını uzatması konuşmaktı.” ([1974] 1998: 49-50). Suskunluk sarmalı kuramı yalnızca politik tutumlarla sınırlı değildir; tüm toplumsal davranışlara ilişkin bir tutum biçimini tarif eder: “Moda, yeniye insanın dışlanmadan açıkça gösterebileceği, bir süre sonra da dışlanmamak için açıkça göstermek zorunda olduğu davranış biçimidir (Noelle-Neumann, [1974] 1998: 140).

İlk bakışta suskunluk sarmalı kuramının işaret ettiği toplumsal baskı mahalle baskısına benzer görünmekteyse de, baskının olduğu toplumsal ölçek ve yapı bağlamında önemli bir fark vardır. Mahalle baskısı, “küçük gelenek” ölçeğinde, belirli bakış açıları ve ideolojik tutumlar üzerinden oluşmuş gruplaşmalar içinde gerçekleşen bir “iç baskı” biçimi olarak kavramsallaştırılır. Suskunluk sarmalı kuramı ise “sadece birbirini tanıyan gruplar içinde değil, toplumun, ortak uzlaşmanın dışına çıkan bireyleri dışlamak ve toplumdaki ihraç etmekle tehdit ettiği, (...) bireylerin de dışlanma korkusuna sahip olduğu” görüşünden hareket eder (Noelle-Neumann, [1974] 1998: 234). Bu yönüyle suskunluk sarmalının dijital ortamdaki etkisi, sanal cemaatlerin oluşturduğu baskı mekanizmalarının ötesinde, toplumsal gündemi oluşturan ve daha geniş ölçekli uzlaşım konuları üzerinde şekillenen genel kanılar üzerinden gözlenebilir. Bu açıdan, dijital mahalle baskısını yeterince hissedilen kullanıcı için gruplar arası geçişkenlik, dijital suskunluk sarmalının oluşturduğu baskıya nazaran, görece daha kolay olabilir. Dijital mahalle baskısı yaşayan kullanıcı için tehdit, gruptan dışlanmak iken, dijital suskunluk sarmalı, toplumsal bir dışlanma tehdidi taşır. Bu da, suskunluk sarmalında işleyen baskı mekanizmasının, egemen ideolojiyle daha güçlü bağlara sahip olduğu anlamına gelir. Bireyin, toplumsal ölçekli bir dijital ağ içinde düşüncelerini ifade etme biçimini belirleyen çoğunluk algısı, aynı zamanda onun hakikat algısını da doğrudan belirleyen bir sosyal dinamik haline gelir. Tesich’in, post-truth çağı ve hakikatin önemsizleşmesinin temel unsuru olarak vurguladığı dönüşüm de, toplumsal iradenin somut gerçekliklere müdahale etme yönündeki

işlevinin zayıflamasına ilişkindir. Bu anlamda dijital suskunluk sarmalı da Redfield'in "büyük gelenek" kategorisine koşut biçimde, post-truth kavramının işaret ettiği hakikat bozulununun dijital bir etkisi olarak görülebilir.

Nitekim, suskunluk sarmalının dijital platformlar üzerindeki işleyişine dair önemli çalışmalar mevcuttur. Asuman Kutlu (2019: 52-53), bu konudaki en kapsamlı çalışmalardan birinin, PEW Araştırma Merkezi tarafından 2014 yılında yapıldığını aktarır. Bu araştırma, Edward Snowden'in 2013 yılında ABD Ulusal Güvenlik Dairesi'ne (NSA) ait gizli belgeleri deşifre etmesi üzerine, 1801 katılımcı ile yapılmıştır. Snowden'in sızdırdığı belgelerin yaklaşık yüzde biri, *The Guardian* ve *The Washington Post* tarafından yayınlanmıştır. Bu belgelerde yer alan çok sayıda suç bilgisinin içinde, hükümetlerin yasa dışı telefon dinlemelerinden üst düzey devlet yetkililerinin terör örgütleriyle kurduğu ilişkilere ve rüşvet belgelerine kadar çok sayıda ifşa bulunmaktadır. Snowden ABD mahkemelerince casusluk suçlamasıyla suçlanmakta ve 2013'den beri Rusya'da yaşamaktadır.

NSA belgeleri üzerine yapılmış olan araştırmalar, hakikatin önemsizleşmesi bağlamında toplum-bilgi ilişkisini ortaya koyar niteliktedir. Kutlu'nun aktardığı araştırmaya göre, NSA belgeleriyle ilgili olarak sosyal medyada paylaşım yapmak ABD'de yasal olmasına rağmen, katılımcıların yalnızca yüzde 42'sinin, sosyal medya hesaplarından konuya ilişkin paylaşım yapmayı göze alacağı ortaya çıkmıştır (Kutlu, 2019: 52-53). Benzer biçimde, bu konudaki görüşlerinin yakın çevresi tarafından paylaşıldığını düşünen kişiler, görüşlerini diğer kişilerle paylaşmaya daha eğilimli iken, bu durumun sosyal medya kullanımında da geçerli olduğu görülmüştür. Öte yandan, sosyal medyadaki arkadaşlarının ve takipçilerinin Snowden olayına ilişkin görüşlerini paylaşmadığını düşünen katılımcıların hem gerçek hayatta, hem de sosyal medyada daha fazla otosansür uygulama eğiliminde olduğu ortaya çıkmıştır (Aktaran Kutlu, 2019: 52-53). Sonuç olarak sosyal medyanın, NSA belgeleriyle ortaya çıkan hayati gerçekleri tartışmak için alternatif bir ortam oluşturmadığı, suskunluk sarmalı kuramının etkilerinin, sosyal medya için de geçerli olduğu sonucu ortaya konmuştur. Bu durum, sosyal medyanın bilgiyi manipüle eden niteliğine değil, "önemsizleştiren" niteliğine işaret etmekte, böylece kullanıcıların hakikatle olan ilişkisinde dışlanma tehdidinin rolüne dikkat çekmektedir.

Facebook üzerine ABD'de yapılmış olan bir başka çalışma, yine suskunluk sarmalı etkisinin, dijital iletişim ortamlarında da oluştuğunu göstermiştir (Lang,

2014'den aktaran Kutlu, 2019: 53). Çalışmaya göre, dışlanma tehdidi ve kamuoyunda oluşan düşünce ikliminin dışında kalma kaygısı, dijital ortamda da düşüncelerin ifade edilmesinin önemli bir belirleyicisidir. Çalışmada, düşüncelerinin kamuoyu tarafından paylaşıldığını düşünen kişilerin daha az dışlanma tehdidi hissettikleri ve düşüncelerini Facebook'ta daha fazla ifade etme eğiliminde oldukları ortaya konmuştur. Başka bir araştırmada ise, internetteki dışlanma korkusunun, fiziksel ortamdakinden daha az hissedildiği saptanmıştır (Liu ve Fahmy, 2011). Ancak kullanıcılar, internette daha az otokontrol ihtiyacı duymalarına ve daha az dışlanma korkusu duymalarına rağmen, iletişim içinde oldukları topluluklarda baskın fikirlerin karşısındaki bir düşünceyi ifade etme söz konusu olduğunda, olası eleştirilerden ve olumsuz cevaplardan çekindikleri için kendilerini ifade etmekte cesaretsiz davranmaktadırlar (Liu ve Fahmy, 2011: 54). Na Y. Lee ve Yonghwan Kim'in (2014) Güney Kore'de gerçekleştirdikleri bir başka araştırma ise gazetecilerin Twitter kullanımları üzerinedir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre gazeteciler, hükümetin performansı hakkındaki görüşlerini, Twitter'daki hakim görüşe göre şekillendirmektedirler: Twitter'daki hakim görüş kendi görüşlerinin karşındaysa, değerlendirmelerini açıklama konusunda daha çekingen davranmakta ve o konuda daha az haber yapmaktadırlar (Lee ve Kim, 2014: 275). Yine Twitter üzerine yapılmış bir başka çalışmaya göre kullanıcılar, kendi görüşlerinin çoğunluk tarafından bir kez onaylandığını gördüklerinde bile, bu düşüncelerini açıkça ifade edebilmektedirler. Ancak bu durumda kullanıcıların, yalnızca çoğunluğun oluşturduğu bir ağ içinde olduklarında açık sözlü olabildikleri, küçük gruplar içindeyken aynı açık sözlülüğü gösteremedikleri ortaya çıkmıştır (Miyata vd., 2015: 1137-1138).

Bahar Pehlivan'ın, 2019 yılında gerçekleştirdiği araştırması ise, Türkiye'deki sosyal medya kullanıcıları için suskunluk sarmalının işleyip işlemediğini sorunsallaştırmıştır. Çalışmaya katılan internet kullanıcılarının yaklaşık yüzde 70'i, sosyal medyadaki ifade özgürlüğüne dair, "Eğer bir düşüncemi toplum içerisinde söyleyemiyorsam, sosyal medyada da dile getirmeyi tercih etmem." cevabını vermişlerdir. Bu cevabı verenlerin içinde kadınların sayısının erkeklerden anlamlı biçimde fazla olması da, yine toplumsal boyuttaki baskı mekanizmasının dijital ortamda da sürdüğünü göstermektedir (Pehlivan, 2019: 121).

Görülebileceği gibi suskunluk sarmalının etkileri, tıpkı mahalle baskısında olduğu gibi, hem kuramsal boyutuyla hem de araştırma sonuçlarıyla, dijital ağlarda da

gözlenebilmektedir. Dijital suskunluk sarmalı bu yönüyle, Redfield'ın "büyük gelenek" ile işaret ettiği büyük ölçekli toplumsal baskı mekanizmalarının dijital karşılığı olarak kavramsallaşır. Bu bağlamda, sosyal medyada "susmak" ile "konuşmak" arasında yapılan tercihlerin, büyük ölçekli toplumsal baskı mekanizmalarının belirleyiciliğine bağlı olarak oluşabildiği görülmektedir. Dijital suskunluk sarmalı, dijital mahalle baskısından farklı olarak, "dışlanmak" ve "kabul görmek" arasında kalan kullanıcı için toplumsal tehdidin ölçüsüne de işaret eder: Bireyin, toplumsal yaşantısında hakikat karşısında aldığı tutum, egemen ideolojinin belirleyiciliği ile doğrudan ilişkilidir. Bu belirleyiciliğin kişiselleştirme algoritmaları aracılığıyla internetteki sosyalleşme biçimlerine yansması, internet ile bireyin hakikat algısı arasındaki ilişkiyi, post-truth kavramının sunduğu çerçevede değerlendirme imkanı sağlar.

Tartışma ve Sonuç

İnternetin "post-truth" kapsamında tek yönlü bir belirleyici araç olarak manipülatif bilgi ekolojisinin faili olarak gösterilmesi, kavramın hem otantik anlamındaki vurguları, hem de işaret ettiği sosyal bağlamları görünmez kılmaktadır. Post-truth kavramı, özü itibarıyla teknolojik belirlenimci yaklaşımları dışlayan bir yapıya sahiptir. Bu çalışmada bu ayırım noktası elde tutularak, "post-truth çağ" kavramsallaştırmasını, internet teknolojilerinin bir sonucu olarak değerlendirmenin eksik ve yanlış sonuçlar doğurabileceği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, internette ve özellikle de sosyal medya platformlarında, kişiselleştirme algoritmalarıyla oluşan sanal cemaatler, sosyal bağlamları içerisinde ele alındığında, kullanıcıların bilgi ile olan ilişkisinin karşılıklı bir toplumsal belirlenim içinde gerçekleştiği görülmektedir.

"Post-truth" kavramının, özellikle internet platformları üzerine yapılan çalışmalarda kuramsal olarak henüz net bir zemine oturmamış olmasının nedeni, kavramın 2016 yılında tekrar gündeme geliş biçiminin yaratmış olduğu bir bağlamsızlığa bağlanabilir. Bu bağlamsızlık, kavram üzerine yapılan çalışmaları geleneksel manipülasyon çalışmalarının yönünü belirleyen liberal/eleştirel paradigma farklılıklarının zeminine çekmekte, bu da post-truth kavramının özünde taşıdığı eleştirel bakış açısını görünmez kılabilmekte, dikkatlerin özellikle sosyal medyanın yalan üretimindeki rolüne ve kontrol mekanizmalarının yetersizliğine yoğunlaşmasına neden olabilmektedir. Ancak internet ve manipülasyon arasındaki ilişki, post-truth kavramının yön verdiği hakikat sorgulaması temelinde incelendiğinde, hakikat

sorununun artık “bilmek değil, yapmak düzeyinde” işleyen bir ideolojik boyuta ulaştığına ilişkin Žižek’in vurgularını hatırlatır niteliktedir: “Kişi yanlışlığı gayet iyi bilmektedir, ideolojik bir evrenselliğin ardındaki tikel çıkarın gayet iyi farkındadır, ama onu yine de reddetmez.” (Žižek, 2011: 44-48). Bu da, insanların hakikati belirleme süreçlerinde maruz kaldıkları toplumsal baskı biçimlerine işaret eder.

Post-truth kavramının sosyal medyayla olan ilişkisi, teknolojik belirlenimci olmayan bir çerçevede incelendiğinde, bir medya aracı olarak sosyal medya platformlarının, toplumsal yaşantıdaki tahakküm ilişkilerini doğrudan yansıtan nitelikleri görülebilmektedir. Bu bağlamda Mardin’in, Redfield’in “küçük gelenek” sınıflandırmasına dayanarak oluşturduğu “mahalle baskısı” kavramsallaştırması dijital bir boyut kazanmakta, sanal cemaatler üzerinden işleyen bir baskı mekanizması, benzer biçimde işlerlik kazanmaktadır. Castells’in vurguladığı gibi, sanal cemaatlerin, toplumsal hayattaki gibi ideolojik ve inanç temelli olduğu, bu gruplardaki iç baskının ve dışlama mekanizmalarının ağ vasıtasıyla bir toplumsal hakimiyet oluşturduğu görülmektedir (Castells, 2008: 577). Bu açıdan “mahalle baskısı” kavramı, Mardin’in “küçük gelenek” kavramsallaştırmasına koşut bir kategori olarak ele alındığında, dijital ortamdaki baskı mekanizmalarını teknolojik bir belirlenim çerçevesinde değerlendirmenin yetersiz ve yanıltıcı olabileceği, sosyal medyadaki gruplaşmaların oluşmasında bireylerin ideolojik ve inanç temelli yönelimlerinin de belirleyici olduğu görülmektedir.

Benzer biçimde suskunluk sarmalı kuramının da, Redfield’in “büyük gelenek” kavramı kapsamında büyük ölçekli toplumsal baskı mekanizmalarına işaret eden niteliğiyle, yine dijital ağlarda karşılık bulunduğu görülmektedir. Noelle-Neumann’ın, büyük topluluklar içindeki bireyin toplumsal baskı mekanizmaları karşısındaki tutumunu anlatmak için kullandığı kavramsallaştırmanın, yapılan araştırmalarda da görüldüğü gibi, sosyal medyada da benzer biçimde işlediği görülür. Burada hakikatin hasara uğraması sorunu bağlamında bilgi kirliliğinden çok, bireyin toplumsal kaygılarının dijital ağlardaki yansımalarının etkileri öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, dijital ortamdaki suskunluk sarmalı etkisinin mahalle baskısının etkisinden daha geniş ölçekli boyutlarda işleyebildiği, bireyin üzerindeki dışlanma tehdidinin de, hakikatin toplumsal inşasında rol oynayabildiği görülmektedir. Bu anlamıyla dijital suskunluk sarmalı, post-truth kavramının işaret ettiği epistemolojik sorgulamanın, internet ve

toplum arasındaki karşılıklı belirlenim ilişkisi içinde gözlenebileceği bir zemine işaret etmektedir.

Literatür bu bağlamda takip edildiğinde, Bauman ve Castells gibi kuramcılarının, internet-hakikat ilişkisindeki belirleyici etkinin yönü konusundaki vurguları dikkat çeker. Her iki düşünür de ilk eserlerinde internet teknolojilerine atfettiği görece belirlenimci role rağmen, sonrasında bu yaklaşımı belirgin biçimde değiştirmiştir. Bauman'ın, medyanın parçalanmışlığıyla toplumsal parçalanma ve kutuplaşmalar arasında kurduğu paralellik, kullanıcının hakikat algısını belirleyen toplumsal boyutlara dönük bir vurgudur. Bauman, bilgi ve ağ teknolojilerindeki büyük dönüşümlerin yarattığı sosyolojik değişimleri, “akışkanlık”, “kalıcı olamamak”, “parçalanmışlık” gibi postmodernizme özgü nitelikleriyle ele alarak, bireyin hakikati inşa etme sürecini dönüştüren etkilere dikkat çeker. Bauman'ın, bireyin hakikat ve yalanı ayırt etme yeteneklerini belirleyen şeyin, bilginin bağlamı olduğuna dönük vurgusu bu noktada önemlidir: “Gerçek ve değerli parçacıkları yalan, yanılsama, çöp ve atık ıvır zıvırdan ayırmamıza yarayacak bir harman makinesinden yoksun gibiyiz” (Bauman, 2012: 8). Burada yoksunluğuna dikkat çekilen “harman makinesi”, tam olarak Tesich'in post-truth çağın oluşma koşulları olarak vurguladığı “bağsamsızlık”, “değer kaybı” ve “anlamsızlık” gibi vurgularına karşılık gelir: Toplumsal gerçeklikler üzerinde irade gösteremeyen toplumlar için hakikate erişmek, nihai bir amaç olmaktan çıkmıştır.

Castells, 2009 yılında yazdığı *İletişim Gücü (Communication Power, 2009)* kitabında, ağ toplumunun getireceği yapısal dönüşümler hakkında olmasa da, bu dönüşümün insanın özgürleşimi üzerindeki etkileri hakkında ilk tespitlerini düzelten ifadeler kullanır: “Öyle görünüyor ki, olağanüstü bir bilişsel uyumsuzluk olmadığı sürece enformasyon tek başına tavırları değiştirmez. Bunun nedeni, insanların kendi bilişsel çerçevelerine göre enformasyon seçmeleridir.” (Castells, [2009] 2016: 209). Castells'in bu vurguları, bilginin bağlamını sağlayan sosyal ve toplumsal koşulların, o bilgiyi seçip kullanmakta daha belirleyici olduğuna ilişkin vurgulardır. Bu açıdan bilginin nesnellğine dönük değerlendirmeler, toplumsal kesimlerin inançlarına ve bakış açılarına bağlı kanaatlerinin etkisinden bağımsız düşünülemez. Bu da, bireyin “hakikati belirleme” sürecinde toplumsal baskıların kanaat oluşturucu boyutunu öne çıkartır. Castells'in ifadesi tam olarak, bilgi-insan ilişkisinin post-truth zeminde sorgulandığı noktaya işaret eder: “İnsanların, inanmak istedikleri şeye inanma

eğiliminde olduklarını bir kez daha belirteyim. İnsanlar enformasyonu önceden benimsedikleri yargılara uyacak şekilde süzerler. Kanılarına denk düşen inançlardan ziyade, inançlarına meydan okuyan olguları kabul etmekte hatırı sayılır derecede gönülsüz davranırlar.” (Castells, 2016: 207).

Tüm dünyayı birbirine bağlayan enformasyon ağlarının başat iletişim aracı haline geldiği ve her türlü bilgiye hızlı biçimde ulaşabilme olanaklarının arttığı bir süreçte bilginin özgürleştirici işlevine dönük eleştirilerin artıyor olması, insanın hakikat ile kurduğu çarpık ilişkinin sosyal boyutlarını gündeme getirmektedir. Post-truth kavramı tam da bu bağlamda, hakikat ile insan arasındaki ilişkinin tarihsel izdüşümü olarak ortaya çıkmış, semptomatik bir kavramdır. Tesich’in, verili bir tarihsel sürecin toplumsal eleştirisi çerçevesinde sorgulamaya açtığı bilgi-insan ilişkisi, hakikatin önemsizleşmesi bağlamında, yaşantılanan sosyal belirlenimleri hesaba katarak anlam kazanabilecek bir ilişkidir. Bu bağlamda post-truth kavramı, sosyal medyanın ya da herhangi bir teknolojik ögenin tek yönlü belirleyiciliği kapsamında bir yaklaşımı değil, gerçekliğin üretim ve tüketim koşullarını bütünlüklü olarak ele alan yaklaşımları gerekli kılmaktadır.

Kaynakça

- Ackoff, Russell (1999). "On Learning and the Systems That Facilitate It." *The Sol Journal*, 1: 14-24.
- Barberá, Pablo (2020). "Social Media, Echo Chambers, and Political Polarization." *Social Media and Democracy*. Nathaniel Persily ve Joshua A. Tucker (der.) içinde. Cambridge: Cambridge University Press. 34-35.
- Barzilai, Sarit ve Clark A. Chinn (2020). "A Review of Educational Responses to the 'Post-truth' Condition: Four Lenses on 'post-truth' Problems." *Educational Psychologist*, 55(3): 107-119.
- Bauman, Zygmunt (2012). *Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup*. Çev., Pelin Siral. İstanbul: Habitus.
- Bauman, Zygmunt ve David Lyon (2013). *Akışkan Gözetim*. Çev., Elçin Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı.
- Brashier, Nadia ve Daniel L. Schacter (2020). "Aging in an Era of Fake News." *Association for Psychological Science*, 3(29): 346-323.
- Castells, Manuel (2008). *Ağ Toplumunun Yükselişi*. Çev., Ebru Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Castells, Manuel (2016). *İletişim Gücü*. Çev., Ebru Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Çakır, Ruşen (2008). *Türkiye Tartışıyor 1: Mahalle Baskısı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Çakır, Ruşen ve İrfan Bozan (2009). *Mahalle Baskısı Var mı Yok mu?* İstanbul: Doğan Kitap.
- Çetin, Adnan (2010). "Bir Kavramın Kısa Tarihi: Mahalle Baskısı." *Mukaddime*, 3(3): 81-92.
- Davenport, Thomas ve Laurance Prusak (2001). *İş Dünyasında Bilgi Yönetimi: Kuruluşlar Elleriindeki Bilgiyi Nasıl Yönetirler?* Çev., Günhan Günay. İstanbul: Rota.
- Davis, Evan (2017). *Post-Truth: Why We Have Reached Peak Bullshit*. New York: Little Brown.

- Grömping, Max (2014). "Echo Chambers' Partisan Facebook Groups During the 2014 Thai Elections." *Asia Pacific Media Educator*, 1(24): 39-59.
- Haberli, Mehmet (2012). "Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler." *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1(3): 118-134.
- Hançerlioğlu, Orhan (1985). *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harsin, Jason (2018). "Post-Truth and Critical Communication." *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. Dana Cloud (der.) içinde. London: Oxford University Press. 1-36.
- İnam, Ahmet (2006). *Yaşamla Yoğrulmuş Bilgi*. İstanbul: Say.
- Kalseth, Karl ve Sarah Cummings (2001). "Knowledge Management: Development Strategy or Business Strategy?" *Information Development*, 3(17): 163-172.
- Karagöz, Kezban (2018). "Post-truth Çağında Yayıncılığın Geleceği." *TRT Akademi*, 3(6): 678-708.
- Keyes, Ralph (2017). *Hakikat Sonrası Çağ*. Çev., Deniz Özçetin. İzmir: Delidolu.
- Kongar, Emre (2010). "Mahalle Baskısı Nedir?".www.kongar.org. Erişim tarihi: 04.08.2022.
- Kroeker, Kirk (2010). "Engineering the Web's Third Decade." *Communication of the ACM*, 53(3): 16-18.
- Kutlu, Asuman (2019). "Suskunluk Sarmalı 2.0: Türkiye'de Facebook Kullanımı Üzerine Bir Araştırma." *TESAM Akademi Dergisi*, 6(1): 43-75.
- Lee, Na Y. ve Yonghwan Kim (2014). "The Spiral of Silence and Journalists' Outspokenness on Twitter." *Asian Journal of Communications*, 24(3): 262-278.
- Lewandowsky, Stephen vd. (2017). "Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the 'Post-Truth' Era." *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6(4): 353-369.
- Liu, Xudong ve Shahira Fahmy (2011). "Exploring the Spiral of Silence In the Virtual World." *Journal of Media and Communication Studies*, 3(2): 45-57.

- Losifidis, Petros ve Nicholas Nicoli (2019). "The Battle to End Fake News: A Qualitative Content Analysis of Facebook Announcements on How it Combats Disinformation." *The International Communication Gazette*, 82(1): 60-81.
- Mardin, Şerif (2008). *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. İstanbul: İletişim.
- Miyata, Yamamoto, vd. (2015). "What Affects the Spiral of Silence and the Hard Core on Twitter? An Analysis of the Nuclear Power Issue in Japan." *American Behavioral Scientist*, 59(9): 1129-1141.
- McCright, Aaron vd. (2016). Examining the effectiveness of climate change frames in the face of climate change denial counter-frame. *Topics in Cognitive Science*, 8, 76–97.
- Noelle-Neumann, Elisabeth (1998). *Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi*. Çev., Murat Özkök. Ankara: Dost.
- Pehlivan, Bahar (2019). "Sosyal Medya ve Suskunluk Sarmalı: Fikirlerin İfadesi İçin Özgür Bir Alan Vaadi Gerçekleşti mi?" *Etkileşim Dergisi*, 3: 114-127.
- Postman, Neil (2006). *Teknopoli: Yeni Dünya Düzeni*. Çev., M. Emre Yılmaz. İstanbul: Paradigma.
- OxfordLanguages (2016). "Word of the Year 2016." <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016>. Erişim tarihi: 22.01.2020.
- Saquete, Estela vd. (2020). "Fighting Post-truth Using Natural language Processing: A Review and Open Challenges." *Expert Systems With Applications*, 141: 1-27.
- Silverman, Craig (2016). "This Analysis Shows How Viral Fake Election News Stories Outperformed Real News on Facebook." www.buzzfeednews.com. Erişim tarihi: 22.05.2020.
- Şimşek, Volkan (2018). "Post-truth ve Yeni medya: Sosyal Medya Grupları Üzerinden Bir İnceleme." *Global Media Journal TR Edition*, 8(16): 1-14.
- Tesich, Steve (2021). "Yalanlar Rejimi." *Cogito*, 104: 23-28.
- van Dijk, Jan (2018). *Ağ Toplumu*. Çev., Özlem Sakin. İstanbul: Kafka Kitap.

Yılmaz, Malik (2009). “Enformasyon ve Bilgi Kavramları Bağlamında Enformasyon Yönetimi ve Bilgi Yönetimi.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49(1): 95-118.

Žižek, Slavoj (2011). *İdeolojinin Yüce Nesnesi*. Çev., Tuncay Birkan. İstanbul: Metis.